

Eserleri. Muhammed Hüseyin'in çoğu Urduca risâleler halinde olan eserleri genellikle Hindistan'daki Ehl-i hadîs hareketinin diğer gruplarla ihtilâflarına dairdir. Onun en önemli eseri kendi yönetiminde yaklaşık yarım asır aylık olarak yayımı süren *İşâ'atü's-sünne*'dir. Bu dergi önce Amritsar, sonra Lahor'da yayımlanmıştır. Mevlevî'nin diğer eserleri ise şunlardır: *el-Burhânü's-sâtî*, *et-Tibyân (el-Beyân) fî reddi'l-burhân* (içtihad ve taklit konusundadır), *el-İktisâd fî mesâ'ili'l-cihâd* (cihad aleyhinde kaleme alınmış bir risâle olduğu belirtilmektedir), *Müfetahu'l-kelâm fî hayâti'l-Mesîh 'aleyhi's-selâm, İ'âze-i Rahmânî, Buğz o Tehâcür, Taqdîr aor Cibr o İhtiyâr, el-İktisâd fî beyâni'l-İtikâd* (Allah'ın sıfatları hakkındadır), *el-İktisâd fî hükmi's-şehâde ve'l-milâd, Keşfü'l-estâr 'an vecihi'l-izhâr, Minahu'l-bârî fi tercîhi Şahîhi'l-Buhârî, İsbât-ı Nübüvvet, Tevrât o İncil ki Nisbet İslâmî 'Akâ'id, el-Meşrû' fî zikri'l-İktizâ' bi'l-muhâlifîn fi'l-fürû', Hidâyetü'r-Rab li-ibâhati'd-âb, el-Mefâtîh fî bahşi't-terâvîh, Secde-i Ta'zîm, Ta'likât 'alâ Kitâbi's-salât ve'l-meğâzi ve't-tefsîr mine'l-Buhârî, Ta'likât 'ale'n-nisfi'l-evvel mine'l-Mişkât ve Muhammed Hayât es-Sindî'nin el-İkfâf 'alâ sebebi'l-ihtilâf* adlı eserinin Urduca'ya çevirisi (nşr. Atâullah Hanîf Büc-yânî, Lahor 1959).

BİBLİYOGRAFYA

Abdülhay el-Hasenî, *Nüzhetu'l-havâtır*, VIII, 427-428, 469; Rahman Ali, *Tezkire-i 'Ulemâ-i Hind* (trc. M. Eyyûb Kâdirî), Karaçi 1961, s. 454-455; L. S. May, *The Evolution of Indo-Muslim Thought After 1857*, Lahore 1970, s. 137-138; Ebû Yahyâ İmâm Han Nevşehrevî, *Hindustân meyn Ehl-i Hadîs ki 'İlmî Hîdmât* (nşr. M. Hanîf Yezdânî), Sahival 1391/1971, s. 29, 71, 100; Kârî Füyûzrahman, *Meşâhiri 'Ulemâ-i Diyûbend*, Lahor 1976, I, 568-569; B. D. Metcalf, *Islamic Revival in British India: Deoband 1860-1900*, Princeton 1982, s. 212-213, 279, 281, 285, 289; Hâlid Mahmûd, *Âşârü'l-hadîs*, Lahor 1988, II, 366-380, 384-390; Hâdim Hüseyin İlahîbahş, *el-Kur'âniyyün ve şübühâtühüm havle's-sünne*, Taif 1409/1989, s. 31-32; İrşâdü'l-hak Eserî, *Pak u Hind meyn 'Ulemâ'ey Ehl-i Hadîs ki Hîdmât-ı Hadîs*, Faysalâbâd 1990, s. 124-125, 131; Aziz Ahmed, *Hindistan ve Pakistan'da Modernizm ve İslâm* (trc. Ahmet Küskün), İstanbul 1990, s. 144-147; Mehmet Özşenel, *Pakistan'da Hadis Çalışmaları* (yüksek lisans tezi, 1992), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 74, 82, 87-88; Abdünnebi Kevkeb, "Muhammed Hüseyin Baţâlevî (Mevlevî)", *UDMİ*, XIX, 414-416; Abdullah Aydınli, "Ehl-i Hadîs", *DİA*, X, 508; *Encyclopaedia of Muslim Biography: India, Pakistan, Bangladesh* (ed. N. Kr. Singh), New Delhi 2001, IV, 31.

MEHMET ÖZŞENEL

MUHAMMED b. HÜSEYİN el-VÂSİTİ

(bk. KALÂNİSİ, Muhammed b. Hüseyin).

MUHAMMED b. İDRİS

(bk. ŞÂFİİ).

MUHAMMED İKBAL

(bk. İKBAL, Muhammed).

MUHAMMED İLİŞ

(محمد عليش)

Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Muhammed İliş el-Mısıri (ö. 1299/1882)

Mâlikî âlimi, başmüftü.

Receb 1217'de (Kasım 1802) Kahire'de doğdu. Fas asıllı bir aileye mensup olup dedesi hac dönüşü Trablusgarp'a yerleşmiş, amcalarından biri Mekke'de, diğer iki amcasıyla babası Kahire'de yaşamış ve burada vefat etmiştir. Lakabı çeşitli kaynaklarda İliş, Ulleyş, Uleyş, Aleyş şeklinde kaydedilmişse de doğru telaffuzu bizzat kendisi tarafından belirtildiği üzere İliş'tir. Bazıları bu lakabı Ali adının küçültme haliyle irtibatlandırılar da yine kendisi, Fas'ta Alâişe adlı bir eşraf kabilesinden söz ederek tanınmış mutasavvif Abdülazîz ed-Debbâğ'ın da ceddî olan ileri atalarından birinin Allûş adını taşıdığını ve lakabının bununla ilgili olduğunu söyler (Ali Paşa Mübârek, IV 88-89; Delanoue, I, 129-130).

Muhammed İliş, ilk öğreniminden ve Kur'an'ı ezberledikten sonra 1232'de (1817) Ezher'e girdi. Burada Muhammed el-Emîr es-Sagîr, Abdülcevâd eş-Şebâsî, Avaz es-Sünbâvî, Mustafa es-Selmûnî, Mustafa el-Bûlâkî, Hasan Hamîde el-Adevî gibi âlimlerden ders aldı; kendisine icâzet verenler arasında İbrâhim el-Mevlevî, Mustafa el-Bennânî, Muhammed Hubeys bulunmaktadı. İslâmî ilimlerde ihtisas sahibi olarak adını duyurdu ve 1245'te (1829) müderrisliğe başladı; kendi zamanındaki Ezher ulemâsının hemen hepsi onun derslerini takip etti. Bunlar arasında Ezher şeyhi Muhammed el-İnbâbî, Mahlûf el-Minyâvî, Muhammed el-Haddâd, Mansûr el-Adevî, Ahmed el-Üchûrî, Abdurrahman b. Muhammed eş-Şirbînî

ve Abdurrahman el-Bahrâvî'nin adları anılabilir. Ayrıca Şam ulemâsından İbn Âbidînzâde ondan ders almıştır. Hacvî Muhammed İliş'i, Cennûn İakabıyla tanınan çağdaşı Faslı âlim Muhammed b. Medenî el-Fâsî ile denk görür, bu ikisinin benzerinin Yemen'de Şevkânî ve Irak'ta Âlûsî olduğunu belirtir.

Şevval 1270'te (Temmuz 1854), Ezher şeyhliğinden sonra ikinci sırada öneme sahip Mısır Mâlikî meşihatlığı ve başmüftülüğüne tayin edildi. Takvâ ehli olması yanında ilmî konularda titiz, uzlaşmaz ve heybetli bir kişiliğe sahipti. Bir camide aynı anda birden fazla cemaatle namaza cevaz vermelerinden dolayı Şâfiî ulemâsına şiddetle karşı çıkan İliş, Mâlikî ulemâsından Hasan el-İdvî'nin verdiği bir fetvayı hatalı görüp bundan dönmesi isteğinin İdvî tarafından kabul edilmemesi yüzünden onu Ezher'de ders okutmaktan menetti. Bunun üzerine toplanan meşâyih meclisi, Mâlikî meşihatlığı unvanı kendisinde kalmakla birlikte bu göreve bağlı resmî yetkileri elinden aldı ve İdvî'yi Ezher'deki görevine iade etti.

Yenilik ve ıslah gayretlerine karşı muhafazakâr bir tavır benimseyen İliş, Ezher şeyhi Mustafa el-Arûsî'nin müderrisler için klasik icâzet yerine imtihan usulünü getirme yönündeki çalışmalarına muhalefet ettiyse de ondan sonraki Ezher şeyhi Mehdî el-Abbâsî'nin bu projeyi gerçekleştirilmesine engel olamadı. Yine 1871-1879 yıllarında Kahire'deki ikameti sırasında Cemâleddîn-i Efgânî'nin Ezher'de ders ve konferans vermesine karşı çıkanların başında İliş gelmekteydi. Mehdî el-Abbâsî'nin Hanefî olması ve bazı reformlar gerçekleştirilmesi sebebiyle, Urâbî Paşa hareketinden sonra Ezher çevresinde ona karşı oluşturulan muhalefette de önemli rol oynayan İliş, Ezher şeyhi olma arzusunun gerçekleştirilmedi; Mehdî görevden alınınca yerine Şâfiî ulemâsından Muhammed el-İnbâbî getirildi (Aralık 1881). Muhammed İliş, 1882'de Mısır'ın İngiltere tarafından işgali sürecinde Hidiv Tefik Paşa'ya karşı millî hareket içinde yer aldı, olanlardan hidivi sorumlu tutarak onu Bâbâli'ye şikâyet etti. Bir grup âlimle birlikte, hidivin İngilizler'le iş birliği yapmak suretiyle dine ve vatana ihanet ettiğine dair fetva verdi.

Tasavvufa karşı müsbet bir tavra sahip olan Muhammed İliş, Şâzeliyye tarikatına mensuptu. Bununla birlikte dinî ölçülere aykırı tutum ve uygulamalara şiddetle karşı çıkardı. Yöneticilerden uzak durmaya çalışırdı. Ezher'den başka son yıllar

rına kadar el-Mescidü'l-Hüseynî'deki hadis derslerini de sürdürdü. İliş, İngilizler'in yönetimi ele geçirmesi üzerine tutuklandıysa da daha sorgulanmadan 9 Zilhicce 1299 (22 Ekim 1882) tarihinde vefat etti.

Eserleri. 1. *Minehu'l-celil 'alâ Muhtaşari's-Şeyh Halîl*. Halîl b. İshak el-Cündî'nin Mâlikî fıkına dair *el-Muhtaşar*'ının şerhi olup *Teshlûl Minehi'l-celil* adlı kendi hâşiyesiyle birlikte basılmıştır (I-IV, Bulak 1292, 1294; bk. el-MUHTAŞAR). 2. *Hidâyetü's-sâlik 'alâ şerhi Akrebi'l-mesâlik* (I-II, Kahire 1296). Ahmed ed-Derdîr'in Mâlikî fıkına dair kendi eseri üzerine yazdığı küçük şerhin hâşiyesidir. 3. *Fethu'l-'aliyyi'l-mâlik fi'l-fetvâ 'alâ mezhebi'l-İmâm Mâlik (Fetâvâ Muhammed 'İliş)* (I-II, Kahire 1300, 1319, 1356; kenarında İbn Ferhûn'un *Tebşiratü'l-hükâm*'ı olarak, Bulak 1300, 1301; Kahire 1321, 1378/1958; bazı fetvalarının değerlendirilmesi için bk. Delanoue, I, 141-167). 4. *Hidâyetü'l-mürîd li-'Akideti ehli't-tevhîd* (Kahire 1306, kenarında *el-Fütûhâtü'l-ilâhiyyetü'l-vehbiyye*'si olarak). Senûsî'nin *el-'Akidetü'l-kübürâ'sının* şerhi olup bunun üzerine de *el-Ķavlü'l-vâfi's-sedîd fi 'akideti ehli't-tevhîd* adlı bir hâşiyeye yazmıştır. 5. *el-Fütûhâtü'l-ilâhiyyetü'l-vehbiyye 'ale'l-'AĶâ'idü'l-MaĶariyye* (Kahire 1306). Ahmed b. Muhammed el-Makkarî'nin, Necmeddin en-Neseffî'ye ait akaide dair meşhur kitabını nazma çevirdiği *İdâ'etü'd-dücnâ bi-'aĶâ'idü Ehli's-sünne* adlı beş yüz beyitlik manzumesinin şerhidir. 6. *el-Ķavlü'l-müncî 'alâ Mevlidi'l-Berzencî* (Kahire 1281, 1301, 1305, 1311, 1319). 7. *Vesiletü'l-iĥvân 'alâ Risâletü'l-'allâme eş-Şabbân* (Kahire 1281). Muhammed es-Sabbân'ın beyânla ilgili risâlesinin hâşiyesi olup bunu ayrıca ihtisar etmiştir. 8. *Muvaşşilü't-tullâb li-Minehi'l-vehhâb fi Ķavâ'idü'l-İrâb* (Kahire 1281). Yûsuf el-Bernâvî'nin nahve dair *Minehu'l-vehhâb* adlı manzumesine yazdığı şerhtir. 9. *Ħallü'l-ma'Ķûd min Nazmi'l-MaĶşûd* (Kahire 1282, 1323, 1329; Mekke 1316) Ahmed b. Abdurrahîm et-Tahtâvî'nin sarfla ilgili eserinin şerhidir. 10. *el-Ķavlü'l-müşrik 'alâ Şerhi İśâğüci fi'l-mantıĶ* (Kahire 1284). Esîrüddin el-Ebherî'nin eseri üzerine Zekeriyyâ el-Ensârî'nin yazdığı şerhin hâşiyesidir. 11. *'AĶide behiyye li-Ehli's-sünneti'l-Muĥammediyye* (Kahire 1304). 12. *el-İzâĥ fi'l-Ķelâm 'ale'l-besmeleti's-şerife (İzâĥu ibdâ'i ĥikmeti'l-ĥakîm fi beyâni bismillâ-hirrahmânirrahîm)* (Kahire 1295, 1373/

1954) Osmanlı âlimi Ebû Saîd el-Hâdimî'ye ait *Risâletü'l-besmele*'nin muhtasarıdır. 13. *Tedribü'l-mübtedî ve tezkiretü'l-müntehâ* (Kahire 1301). Dört mezhebe göre miras paylarının hesaplanmasına dairdir. 14. *Mevâhibü'l-Ķadîr 'alâ Mecmû'î'l-'allâme el-Emîr*. el-Emîrü'l-Kebîr es-Sünbâvî'nin Mâlikî fıkına dair eseri için kaleme aldığı şerh olup buna yazdığı hâşiyeye de *et-Teysîr ve't-tahrîr* adını taşır. 15. *el-Bedrü'l-münîr*. el-Emîrü'l-Kebîr'in *el-Mecmû'unun* hâşiyesidir. 16. *el-Câmî'u'l-kebîr 'alâ Mecmû'î'l-Emîr*. Aynı eser için kaleme aldığı dört ciltlik bir şerh olup oruç bahsine kadar gelmiştir. 17. *Mevâhibü'l-Mâlik*. Nûreddin el-Üşmûnî'nin İbn Mâlik et-Tâî'nin *el-Elfiyye*'si üzerine yazdığı şerhin hâşiyesidir. 18. *Feyzü'l-mennân*. Abdurrahman el-Aĥdarî'nin hesap ve ferâize dair *ed-Dürretü'l-beyzâ* adlı eserinin şerhidir (bu eserler ve diğer çalışmaları için bk. Ali Paşa Mübârek, IV, 89-91; Delanoue, II, 598-601).

BİBLİYOGRAFYA

Ali Paşa Mübârek, *el-Ħiĥat*, Bulak 1305, IV, 88-92; L. Şeyho, *el-Ādâbü'l-'Arabîyye fi'l-Ķarni'l-tâsi'* 'aşer, Beyrut 1910, II, 85; Serkis, *Mu'cem*, II, 1372-1374; Mahlûf, *Şeceretü'n-nûr*, s. 385; Brockelmann, *GAL*, II, 637-638; *Suppl.*, II, 738-739; *Fihri'sü'l-Ħizâneti'l-Teymüriyye*, Kahire 1367/1948, III, 212-213; Hacvî, *el-Fikrû's-sâmî*, II, 301; M. Abdülcevâd el-Kâyâtî, *Nefĥatü'l-beşşâm fi rihleti's-Şâm*, Beyrut 1401/1981, s. 10; G. Delanoue, *Moralistes et politiques musulmans dans l'Egypte du XIXe siècle (1798-1882)*, Caire 1982, I, 129-167, 266; II, 598-601; Âyide İbrâhim Nusayr, *el-Kütübü'l-'Arabîyyetü'lleli nüşiret fi Mışır beyne 'amey 1900-1925*, Kahire 1983, s. 94; a.m.f., *el-Kütübü'l-'Arabîyyetü'lleli nüşiret fi Mışır fi'l-Ķarni'l-tâsi'* 'aşer, Kahire 1990, s. 64-65; Ziriklî, *el-'İlâm (Fethullah)*, VI, 19-20; Kehhâle, *Mu'cemü'l-mü'ellifin*, Beyrut 1414/1993, III, 104.

AHMET ÖZEL

MUHAMMED b. İSMÂİL el-MEKTÛM (محمد بن إسماعيل المكتوم)

Muhammed b. İsmâil b. Ca'fer es-Sâdık
b. Muhammed el-Bâkir el-Mektûm
(ö. 179/795 [?])

İsmâîlîler'in yedinci imamı.

120 (738) veya 121 yılında doğdu. İsmâil'in büyük oğludur. Belli bir dönemde gizlendiğinden "Mektûm" diye anılmıştır. Abbâsiler'e karşı gerçekleştirilen isyanlara katılmayan Muhammed b. İsmâil hakkındaki bilgiler son derece azdır. Dedesi Ca'fer es-Sâdık'ın ölümüne kadar onun yanında kaldı; ilk İsmâiliyye'nin nüvesini

teşkil eden ve İsmâil'in, babası Ca'fer henüz hayatta iken öldüğü görüşünü savunan bir Şîi grup tarafından imam olarak benimsendi. Bu zümre Ca'fer es-Sâdık'ın, İsmâil'in ölümünün ardından torunu Muhammed'i gerçek halef tayin ettiğini de ileri sürmüştür. Nevbahtî ve Kummî, Muhammed'i imam tanıyan bu grubu muhtemelen onların sözcüsü ve İsmâil b. Ca'fer'in âzatlî kölesi olan Mübârek'e nispetle Mübârekiyye diye adlandırmaktadır. W. Ivanow ise Mübârek kelimesinin İsmâil'in unvanlarından biri olduğunu söylemiş (*The Alleged Founder*, s. 108-112); aynı ismin İsmâil için kullanılması son yıllarda keşfedilen İsmâilî kaynaklarınca da teyit edilmiştir (meselâ bk. Ebû Ya'Ķûb es-Sicistânî, s. 190; Husayn İbn Fayd Allâh al-Hamdânî, s. 10). Öyle anlaşılıyor ki Mübârekiyye fırkası başlangıçta İsmâil'in imâmetini benimsemişken önce kendisinin, ardından babası Ca'fer'in ölümü üzerine Muhammed b. İsmâil'e biat etmiştir. Meymûn unvanını da taşıyan Muhammed Mektûm sonraki bazı İmâmî kaynaklarında Meymûniyye'nin imamı olarak zikredilmiştir (İbn İnebe, s. 233; ayrıca bk. MEYMÛN el-KADDÂH). Bu durumda Muhammed b. İsmâil'in Meymûn, mensuplarının da Meymûniyye diye anılmasından sonra Mübârekiyye ismi gelişme halindeki İsmâiliyye için kullanılan isimlerden biri olarak düşünülebilir. Bu hususlar dikkate alındığında Muhammed'in, o dönemde gelişmekte olan İsmâiliyye'nin temelini teşkil eden Mübârekiyye'nin imamı ve amcası Abdullah el-Eftah'tan sonra ailenin en yaşlı üyesi olduğu, bu sebeple de Ali ailesi fertlerinden muayyen bir dereceye kadar saygı gördüğü ortaya çıkmaktadır.

Abdullah el-Eftah'ın ölümünün (149/766) ardından Ca'fer es-Sâdık'a mensup olanların çoğu Mûsâ el-Kâzım'ın imâmetini tanımış, buna bağlı olarak Muhammed b. İsmâil'in imâmeti savunulamaz hale gelmiştir. Büyük ihtimalle bu devrede doğuya gitmek üzere Medine'yi terkedip insanlardan gizlendiği için Mektûm lakabıyla anılmıştır (ayrıca bk. MESTÛR). Kaynaklarda onun yerleştiği yer olarak Kûfe, Rey, Deylem, Nişâbur, Muhammedâbâd gibi beldeler zikredilmektedir. Anlaşıldığına göre Muhammed önce Irak'ın doğusuna, daha sonra İran'a intikal etmiş, burada diğer Şîi grupları gibi Kûfe'de yerleşmiş olan Mübârekiyye fırkasıyla irtibatını sürdürmüştür. Sonraki İsmâilîler bu muhacereti, İsmâiliyye'nin ilk döneminde başlayıp 297 (910) yılına kadar